

I. Forbrydelse og straf i middelalderen

Loven

Uddrag af fortalen til Jyske Lov, 1241, her efter Skaanske Lov og Jyske Lov, oversat og kommenteret af Erik Kroman og Stig Juul, 1963, s. 101 f. tillempet moderne sprogbrug af denne bogs forfatter.

Med lov skal land bygges. Men ville enhver nøjes med sit eget og lade andre nyde samme ret, da behøvede man ikke nogen lov. Ingen lov er så god at følge som sandheden, men hvor man er i tvivl om, hvad der er sandhed, dér skal loven vise sandheden.

Var der ikke lov i landet, da havde den mest, som kunne tilegne sig mest. Derfor skal loven laves til alles bedste, således at retsindige og fredsommelige og sagesløse kan nyde deres fred; og uretfærdige og onde kan frygte for det, der er skrevet i loven, og derfor ikke tør fuldbyrde den ondskab, som de har i sinde. Det er også rigtigt, hvis frygt for Gud og kærlighed til retten ikke kan få folk til at gøre det gode, at frykten for øvrigheden og landets strafelov da kan hindre dem i at gøre ondt, og straffe dem, hvis de alligevel gør det.

Loven skal være ærlig og retfærdig, talelig, efter landets sædvane, passende og nyttig og tydelig, så at alle kan vide og forstå, hvad loven siger. Loven skal ikke gøres eller skrives til nogen mands særlige fordel, men efter alle deres behov, som bor i landet. Heller ikke skal nogen mand dømmes mod den lov, som kongen giver og landet vedtager; men efter den lov skal landet dømmes og styres. Den lov, som kongen giver, og landet vedtager, den kan han heller ikke ændre eller ophæve uden landets vilje, medmindre han åbenbart handler mod Gud.

Det er kongens og høvdingernes embede at overvåge domme og gøre ret og frelse dem, der tvinges med vold, såsom enker og værgeløse, børn, pilgrimme og udlændinge og fattige – dem overgår der oftest vold – og ikke lade slette mennesker, der ikke vil forbedre sig, leve i sit land; thi når han straffer og dræber ugerningsmænd, da er han Guds tjener og landets vogter. Thi ligesom den hellige kirke styres af pave og biskop, således skal hvert land styres og værges af kongen og hans embedsmænd. Derfor er også alle, der bor i hans land, forpligtede til at lytte til ham og være ham lydige og underdannede, og til gengæld er han forpligtet til at give dem alle fred. Det skal alle verdslige høvdinge også vide, at med den magt, Gud gav dem i hænde i denne verden, overdrog han dem også at forsvare sin hellige kirke mod alle overgreb. Men bliver de glemsomme og partiske og ikke forsvarer, som ret er, da skal de på dommens dag stå til ansvar, hvis kirkens frihed og landets fred mindskes ved deres skyld i deres tid.

Jyske Lov og det danske middelalder-samfund

Middelalderssamfundet var feudalt. Feudum betyder len eller lån og hænger sammen med ejerskabet og administrationen af tidens største rigdom: jord. I toppen af samfundspyramiden står den største jord-ejer, kongen, der udlåner dele af sine jordbesiddelser til adelige godsejere, som igen udlejer jorden til fæstebønder. Sådan er grundstrukturen i det euro-

el til folkesko-
mnasiets 1. og
1 således læse
gamle dage" i
umiddelbart
20. årh.'s stof
De eventuelt
e afsnit kan
s af læreren. I
bekendtgørel-
fluer med ét
og samfunds-
tidig med at
ængsforståelse
na op gennem

at bogen også
lelige "borger",
undervisnings-
ug for en bag-
e samfundsde-

efteråret 1996
enny Thiediecke

pæiske middelaldersamfund. Men i Danmark var der fra gammel tid en stærk, selvstændig "høvdingestand", som ejede store jordegodser, og i vikingetiden var kongen blot den største, dvs. den mest jordejende, af disse høvdinge. Her i midten af 1200-tallet, hvor Jyske Lov er blevet til, er magten imidlertid ved at blive væsentligt forskudt. Kongen bliver stærkere, de gamle, rige slægter svagere. Det ses tydeligt af fortalen til Jyske Lov. Det er kongen, der giver loven, og det er ham, der overvåger – garanterer – dens overholdelse. Men der er selvfølgelig en magt til i Danmark ved siden af kongen og adelen. Det er ikke alene landets fred, men også den hellige, almindelige (katolske) kirke, som kongen og hans embedsmænd skal sikre. I virkeligheden stammer en stor del af indholdet i Jyske Lov fra den internationale kirkeret. Det er imidlertid værd at bemærke, at kongen alene er ansvarlig overfor Gud. Ikke over for paven i Rom. Jyske Lov er en dansk lov, der afspejler den relativt harmoniske magtfordeling, der var nået i det danske samfund på Valdemar Sejrs tid. Kongen var Guds lensmand, alene ansvarlig over for ham. Landet er "kongens". Men han skal bruge sin magt til at beskytte kirken og – folket. Det er stadig folket, der skal vedtage loven. Kongen kan ikke vilkårligt ændre eller ophæve den uden "folkets" godkendelse. Og misbruger kongen og hans administration magten, skal de stå til ansvar for Gud på dommens dag. Sandheden og retfærdigheden stammer fra Gud. Men det er Guds tjener, kongen, og hans verdslige embedsmænd, der administrerer Guds retfærdighed her på jorden kontrolleret af rigets stormænd. Og det er nok denne magtbalance, der er med til at sikre de ganske fornuftige, sjældent ekstreme straffebestemmelser, der ikke – som senere i renæssancen – har karakter af "guddommelig hævn".

Det mest spændende – det, der for alvor er blevet stående af Jyske Lov – er dens

principper om lighed for loven, og dens udtalte ønske om at tjene de "små" i samfundet, de, der oftest udsættes for overgreb. Når det er sagt, skal man også huske på, at "papiret er tålmodigt". Virkeligheden så ofte anderledes ud i middelalderens Danmark end de idealer, Jyske Lov opstiller. Endelig var Jyske Lov kun en landsdelslov. Og selvom den efterhånden kommer til at skabe norm for hele Danmark, er der i middelalderen andre landskabslove, for slet ikke at tale om de mange lokale byretspraksis'er, hvis forskelligartethed er afspejlet i det gamle mundheld: "Tak Gud min søn, at du ikke kom for Riber ret, sagde kællingen. Hun så sin søn hænge i Varde galge".

Middelalderens kriminalideologi og retssystem

Som det glimtvis fremgår af Jyske Lov er den middelalderlige kriminalideologi baseret på en religiøs tro. Denne teologi, der var udformet af kirkefaderen Augustin, gik ud på, at der eksisterede en "gudsstat" og en "djevlestat". Ufred, krig og forbrydelse er udtryk for djævelens virke i denne verden, mens fred og lovlighed er tegn på Guds indsats mod det onde. Når kongen og hans verdslige styre søgte at bekæmpe kriminalitet, var det således samtidig en hjælp til Gud i hans kamp mod Satan, et skridt på vejen mod oprettelsen af en "Gudsstat". På Valdemar Sejrs tid har Danmark imidlertid ikke været kristent i mere end 2-300 år, så rester af det gamle før-kristne samfund og de gamle forestillinger om ufred og forbrydelse præger i realiteten stadig den danske kriminalideologi. I vikingetiden spillede slægten en større rolle end samfundet. Blev et menneske udsat for en forbrydelse, var det således slægten,

oven, og dens e "små" i samsttes for overal man også lmodigt". Virdes ud i midde idealer, lig var Jyske og selvom den t skabe norm middelalderen et ikke at tale praksis'er, hvis let i det gamle on, at du ikke ællingen. Hun alge".

ns logi

f Jyske Lov er minimalideologi Denne teologi, faderen Augu-ksisterede en t". Ufred, krig for djævelens ; fred og lovlydsats mod det verdslige styre alitet, var det til Gud i hans på vejen mod at". På Valdeark imidlertid end 2-300 år, e-kristne samnger om ufred aliteten stadig gi. I vikingetiørre rolle end ske udsat for ledes slægten,

der var krænket, og det var den, der skulle have genoprejsning – ikke samfundet repræsenteret af en offentlig myndighed. Derfor blev straffen også et spørgsmål om privat hævn. Som vi kan opleve det i de islandske sagaers slægtsfejder, og som det endnu ses i f. eks. visse mellemøstlige kulturer. Efterhånden som kongemagten vokser, og samfundet og staten i højere grad bliver en enhed, må myndighederne imidlertid søge at begrænse de private initiativer på straffeområdet. Derfor blev det pålagt tingene at fungere som domstole.

Tingets historie går sikkert tilbage til oldtiden. Det var her landsbyens ældste og klogeste mænd mødtes for at drøfte og vedtage ting af fælles betydning. Spørgsmål, der rakte ud over landsbyen, blev afgjort på et herreds-ting. Et herred var en hel egn, der sandsynligvis oprindelig – i vikingetiden – var forpligtet til at stille en bestemt hærafdeling. I middelalderens Danmark var der tale om en retskreds, og der var 193 af slagsen. Endelig blev spørgsmål af "national" karakter, f.

eks. om krig, fred og valg på landstingene, der fandt lige "landsdele" af Danmark Nørre(=Nord)jylland, Sønderjyl. Skåne, på Sjælland, Møen, Falster

Når der var begået en forbrydelse, det den krænkede part selv eller hans slægt, der skulle indbringe sagen for tinget. Der var altså ingen anklagemyndighed som i dag. I praksis fik den anklagede en stævning, dvs. man gik hen til hans bopæl og gav ham i overværelse af hans naboer besked på at møde på tinge. Mødte han ikke og fik han stigende bøder.

Vi ville nok blive lidt overraskede, hvis vi "dumpede" ind til en middelalderlig proces omkring år 1200. Her kunne man endnu komme ud for, at den anklagede forsøgte at rense sig ved at bære jernbyrd. For at bevise sin uskyld skulle han bære et stykke glødende jern i sine bare næver. Kunne han det uden at blive forbrændt, måtte Gud have bevist hans uskyld. Selvom der således var tale om et "religiøst ritual", var kirken meget imod jernbyrd-bevist. Generelt gælder, at den

Fig. 1. Her på dette stik af Olaus Magnus har det gamle middelalderlige rettertings medlemmer taget plads på "tingstokken" for at høre de stridende parter i en sag.

internationale kirke tænker langt mere "moderne" end de danske middelalderlige myndigheder. Den ville gerne have sig frabedt den gamle tro på magi, og Valdemar Sejr, der også gerne vil tænke moderne og være på god fod med kirken, skyn-der sig da også at udstede et forbud mod jernbyrden. I stedet vinder brugen af medéds-mænd frem. Der var normalt 11, som sammen med den anklagede udgjorde "en tylvt", "en tolver", og tylvten svor nu, at den anklagede var en god, pålidelig "dannemand". Selvom man i visse sager anvendte "kønsed", hvor *modparten* udpegede medéds-mændene blandt den anklagedes slægt, kan man således godt forstå kirkens reaktion på denne praksis. I 1218 skrev paven således til den danske ærkebiskop Anders Sunesen:

I skal vide, at det er kommet Os for øre, at præster og andre gejstlige i Danmark i modstrid med den kanoniske ret (kirkeretten) ret frækt benytter sig af den lovbestemmelse, der anerkender "negativt bevis" (dvs. renselsesed), og at de mener sig frikendt for de beskyldninger, der er rejst mod dem, og som kan godtgøres ved troværdige vidner, såfremt de blot kan sværge sig fri, ved at skaffe medéds-mænd, der er lige så forbryderiske som de selv... Det er Vor vilje, at denne uskik, der strider mod al ret, skal udryddes fuldstændigt hos gejstligheden, og derfor befaler og byder Vi jer..., at I ikke i strid med de kanoniske bestemmelser må tillade nogen at føre negativt bevis (dvs. ed) for nogen domstol, såfremt positivt bevis (dvs. vidneforhør) kan føres.

Men der var langt fra Rom til Danmark, og ét var de kirkelige domstole, noget andet tingsretterne. Igen er kirken forud for sin tid. Men kirkeretterne gjaldt alene for kirkens embedsmænd, og det verdslige Danmark var på den tid ikke modent til at gennemføre de moderne principper om egentlig bevisførelse ved

hjælp af uafhængige vidner. Dertil var de gamle slægts- og æresbegreber for stærke. Endelig var det umuligt i praksis, da tiden hverken rådede over en politiinstitution eller uddannede, uafhængige dommere. Det nærmeste man kom sådanne, var de såkaldte "jyske sandemænd". Det var embedsmænd, som kongen havde udnævnt på livstid til at "sværge" ved herredstingene i sager vedrørende manddrab, voldtægt, hærværk og lemlæstelse. En kongelig udnævnt "ombudsmand" skulle endelig føre tilsyn med retsudøvelsen og sørge for, at dommene blev fuldbyrdet. Men det var tingmændene, "gode" almindelige borgere, der dømte på tinge, og deres dom kunne ikke appelleres. Der var ikke tale om, at parterne kunne anke sagen til en højere instans som i dag.

Forbrydelser og straffe i middelalderens Danmark

Hvad var det så for forbrydelser, der blev begået i middelalderens Danmark? Det kan man meget vanskeligt udtale sig generelt om. Vi er mange århundreder fra statistikker og bevarede retsprotokoller. Bortset fra ganske enkelte glimt af mere prominente sager (som f. eks. kongemordet i Finderup lade i 1286), er vi henvist til at tegne dagligdagens kriminelle billede ud fra tidens lovparagraffer. Var der "ophobning" af lovgivning på et område, var det nok fordi, der fandt mange overtrædelser sted her, og derfor er det næppe tilfældigt at love om arveret, handel med jord og tyveri samt paragraffer om voldelig adfærd dominerer i Jyske Lov.

Havde man så samme holdning til disse forbrydelser som i dag? – Overhovedet ikke. Lad os f. eks. se, hvad der står i Jyske Lovs 3. bog, kap. 25 om forskellige former for vold:

: Dertil var de eber for stær- t i praksis, da en politiinsti- hængige dom- kom sådanne, demænd". Det kongen havde "sværge" ved ørende mand- g lemlæstelse. ombudsmand" ed retsudøvel- ene blev fuld- endene, "gode" ømte på tinge, ppelleres. Der re kunne anke som i dag.

og lelalde- k

delser, der blev Danmark? Det igt udtale sig e århundreder e retsprotokol- kelte glimt af om f. eks. kon- i 1286), er vi gdagens krimi- lovparagraffer. vgivning på et der fandt man- og derfor er det n arveret, han- mt paragraffer inerer i Jyske

oldning til dis- - Overhovedet vad der står i om forskellige

Mister en mand sin tunge eller næse eller begge øjne eller begge hænder eller begge fødder eller det redskab, der hænger i bukserne, da skal der for hver af disse bødes fuld mandebod. Men mister en mand et øje eller en hånd eller en fod, skal der for hver af disse bødes halv mandebod. Men mister en mand sit øre, da skal der bødes fjerdedels mandebod, fordi det kan dækkes med hue og hår. For tommelfinger bødes fjerdedels mandebod og for de andre fire (tilsammen) ligeledes fjerdedels mandebod, dog således, at for de nærmeste bødes for hver en ottendedel af en mandebod og for hver af de to yderste en sekstendedel af en mandebod, og hvis en negl og det yderste led bliver afhugget, skal man bøde derfor, som om fingeren var helt afhugget.

Når volds-sortimentets rige variation er noteret, kan man bemærke, at bod betyder bøde. Vold, herunder almindeligt manddrab, kunne man betale sig fra. Bøderne gik til den skadelidte eller dennes familie. Det var jo dem, der var blevet ramt og skulle have compensation, ikke samfundet. Desuden var Danmark i middelalderen er fattigt mangelsamfund, som ikke havde råd til at miste for meget arbejdskraft. Netop fattigdommen er baggrunden for de bestemmelser om tyveri og tyve, som vi finder i Jyske Lovs 2. bog, kap. 87 og 89:

Har han stjålet koster til en værdi af en halv marks værdi eller mere, da kan ombudsmanden hænge ham uden dom og gør ingen synd derved, fordi hans gerning har dømt ham, og han hænger ham for rettens og kongens magts skyld og ikke af hævn. Men bonden må ikke selv hænge sin tyv, fordi han gør det af hævn...

Uanset hvad en tyv stjæler af mindre værdi end en halv mark, skal han dog, hvis han bliver grebet med det og ført til tinget, have tyvsmærke og give kongen tre mark og bonden det stjalne og det dob-

belte beløb. Men kommer tyven til tinget bundet med tyvekosterne - hvor ringe tyveriet end er - og han i forvejen har tyvsmærke, da kan han hænges, og bonden kan tage det stjalne og det dobbelte beløb, som det er sagt, og kongen hele hans hovedlod.

Hængning var en nedværdigende henrettelsesmetode. Derfor havde de gode borgere i Ribe da også som en særlig gunst overfor det svage køn bestemt, at, "blev en kvinde grebet i tyveri, skulle hun for den kvindelige æres skyld begraves levende."

Den værste straf tilfaldt kirkeskænderen, den der stjal fra Gud. Han blev dømt til hjul og stejle, dvs. bødlen knuste hans knogler og satte hans sønderdelte krop på et hjul, der derefter blev oprejst på en stage (stejle) til skræk og advarsel. Det må dog pointeres, at sådanne barbariske straffe og dødsstraffe i det hele taget faktisk hørte til undtagelserne i middelalderens Danmark. Det var bøderne, der dominerede straffesystemet. Imidlertid synes der at være en tendens til skærpelse af straffene i senmiddelalderen - en tendens, der tydeligst og først spores ved byretterne. Hvilket måske hænger sammen med, at man i byen med dens markeder og værtshuse nok kunne finde flere repræsentanter for samfundets bund og potentielle kriminelle end ude på landet.

de to til tre hunderet har været ændret i dag. Til gengæld har været mange andre (vold og drab), ejendomsretten. I middelalderen omkring 1800, hyppighed og faldt 20. århundrede og bedragerierne hyppigheden skuldaftigt. I de store byer måske nok, de statistikker er beregnet på sammenligning og forbrydelse, der – naturligvis under økonomiske turperioder. Således er faldet fra 5 til rigsdaler i 1841, fald i tyveriltat-

synes altså voldsomere, hvilket er et primitivt samfund præget af meget til våben. Mellem ingen tvivl om, at den dominerer. Det er sagt, at den første mark – og i øvrigt om, hvor stort blive udsat for foregik i Århus i rundt og spurgte om, de havde de sidste 3-4 år. – endet i 1700- og mere "kultiveret", af et mere individualistisk samfund sociale afstande, og i denne periode tilbage i forhold nye, voksende mel-

lemklasse. Det brede "tyveribillede" tegnes ikke af de store svindelsager, der er nævnt ovenfor, men af de mange småtyve. Det er proletariatet, der stjæler mad, husgeråd og tøj, som dominerer oplysningstidens og 1800-tallets danske kriminalitet. Man stjæler, fordi man sulter og fryser.

Mere om straffene og deres karakter ca. 1500-1900

Piskens og galgens tid

Som det fremgår af Jon Olafssons erindringer (se s. 13) var straffene også hårde i renæssancens Danmark. På dette område fandt der generelt set en væsentlig skærpelse sted i forhold til middelalderen, hvor man jo ofte havde kunnet betale sig fra f. eks. manddrab (se s. 11). En engelsk historiker har – ikke uden ret – kaldt perioden ca. 1500-1800 for "piskens store tid". Straf skulle der til. Havde man endnu ikke begået noget ulovligt, så eventuelt blot som et forebyggelsesmiddel, som hos den danske præst, hvor alle familiens børn – og man havde mange dengang – måtte møde til tærsk hver lørdag formiddag. For enten havde børnene jo begået noget stygt i ugens løb eller også ville de gøre det i den næste. Man blev på den måde vænnet til at straffe og til at blive straffet fra barnsben. Således fortæller f. eks. den senere rektor Tauber om sine skoletid ved Ålborg latinskole omkring 1750, "at det ret var en marterdag, når der blev rettet stil. For hver fejl fik man en "håndtage" (slag inden i hånden) så kraftig, som høreren (dvs. læreren) kunne slå. Mange var så gennembankede, at de ikke følte det mindste. Når stilen var altfor fuld af fejl, fik disciplene (eleverne) på bagen, ikke blot på lærerens kammer, men også i skolestuen. Denne tortur blev

ofte brugt... Synderen blev lagt på skolebænken eller i kammeret over en stol og ubarmhjertigt pisket så længe, som riset kunne holde... De, som var en 15-16 år, blev så forpryglede og hudflettede på ryggen og i hænderne, som om de havde løbet spidsrod. Jeg mindes, at Chr. Didrichsen engang for sin stil skulle have en snes dask eller flere. Da han havde fået den halve portion så drøjt, at huden slog revner, sprang han i sin forvildelse op på hørerens thebord og havde nær væltet maskinen. Høreren greb ham, fik ham lempet ned og skænkede ham resten af de tilgodehavende hug." – At denne beretning ikke er en undtagelse, og at tiden faktisk så med sympati på den gode "indpisker", viser også den bevarede ligprædiken over skolemester Michel Wichmann, der blev holdt i 1718. I denne roser pastor Sackmann "den store tugtemester", som "ikke omgikkes med sine børn som en bøddel, der skar alle over én kam." Næ, "alt eftersom én har syndet, blev han straffet. Først fik han ørefigen (dvs. lussing), derefter hånddask eller knubs, dernæst en god endefuld. Da tog han ham ganske spændt i vejret, så agterkastellet blev fuldstændig stramt og gav ham med stokken udenpå bukserne." Og endelig når eleven havde lavet noget rigtig groft, "fik han med stokken i den bare ende efter vise Salomons formaning: Den, som elsker sin søn, holder ham under stokken." Stokkene havde han i forvejen lagt i vand, så at de bedre kunne "trække igennem". "Og straffen er også bedst således," lyder det videre i den instruktive ligprædiken, "for så beholder drengene hele knogler." "Han havde et vidunderligt håndslag for det", prædiker pastoren videre. "Når bukserne var nede, så fik han drengen mellem benene, slog sit højre knæ over ham, med den venstre hånd holdt han nakken nede. Så havde han ham i sin magt, så at han intet spræl kunne gøre, når han tampede ham med den højre hånd. Det har jeg nu lært af ham, og jeg

gør ligesa ved mine børn, for man må have tillid til kunstnere i deres fag. Mången en gang har jeg også ladet børnene ligge”, afslutter den lærenemme præst, “med bare knæ på kirsebærsten, og det hjælp på nogle mere end prygl alt efter Paulus regel: Prøv alt og behold det gode!”

Hvor galt det kunne ga, hvis forældre ikke i tide fik afrettet deres børn, fortæller biskop Peder Palladius om i en lille opbyggelig historie. På vej op ad galgestien kaldte sønnen på sin far og bed øret af ham, fordi han ikke, mens tid endnu var, havde fået optugtet sønnen ordentligt. For øvrigt blev skolebørn i renæssancens Danmark ofte beordret til at overvære

diverse henrettelser som gode afskrækkende eksempler.

Og henrettelser og andre legemlige afstraffelser var der nok af mellem ca. 1500 og 1800. Selvom Helsingør som havneby måske var speciel barsk, kan bød- lens travlhed her give et fingerpeg om de almene tilstande i tiden og landet. Således henrettede skarpretteren i Helsingør mellem 1570 og 1581 mindst 14 “gode” borgere. Hertil kom at ikke mindre end 27 sørøvere af “udenbys” oprindelse alene i 1571 prydede hjul og stejler på Helsingør toldbod. Og det bliver ved med at vrimle med dødsdomme i tingbøgerne, som denne fra Helsingør i 1721, hvor et ægtepar er fundet skyldigt i tyveri fra en

Fig. 3. På billedet af dette klasseværelse fra 1590 er det tydeligt, at riset (piscen) spiller en væsentlig pædagogisk rolle.

om gode afskræk-

andre legemlige nok af mellem ca. Helsingør som hav- el barsk, kan bød- et fingerpeg om de en og landet. Såle- etteren i Helsingør mindst 14 "gode" t ikke mindre end "s" oprindelse alene g stejler på Helsin- bliver ved med at me i tingbøgerne, gør i 1721, hvor et ldiigt i tyveri fra en

kirke: "Manden som stimand straffes på livet således, at først skal hans højre hånd, mens han lever, afhugges med en økse, dernæst skal også hovedet med en økse skilles fra kroppen, hvorefter hovedet sammen med hånden skal fastnavles på

Fig. 4. Da man udgravede galgebakken i Slots Bjergby ved Slagelse, fandt man liget af denne halshuggede forbryder, hvis hoved er anbragt mellem hans ben i graven. Hovedet er desuden gennembanket af en jernspiger, hvilket viser, at det har været sat på en stage, ligesom tyvedommen fra Helsingør krævede.

en stage, og kroppen skal henlægges på stejle og hjul." Det var ovenikøbet en mild dom. For ifølge almindelig domspraksis dengang skulle røveri i kirken straffes med døden i galgen, og som Jon Olafsson beskriver (se s. 15), var det en dødsstraf, man måtte gøre alt for at undgå. Blev man dømt "til galge og gren", blev man nemlig samtidig dømt "til høj og hedensk jord". Det betød, at man ikke kunne blive begravet i indviet kirkegårdsjord og således som "tillægsstraf" fik en evig død uden mulighed for genopstandelse på Dommens Dag.

Der var dog én straf, der var endnu værre end hængning. Det var døden på bålet, som idømtes hekse og personer, der havde haft seksuel omgang med dyr. I dette

Fig. 5. Hvad dommen på hjul og stejle indebar fremgår af dette stik fra Struensees henrettelse i 1772. - Hvordan reagerer tilskuerne iøvrigt her på "skuespillet"? Sammenlign teksten om Ole Kollerøds henrettelse s. 46.

(pisken) spiller en væ-

tilfælde gik kroppen nemlig ikke blot op i røg, men sjælen forbandt sig med "ondskabens åndelige hær i himlen", som Paulus så smukt havde formuleret det (i brevet til efeserne, kap. 6, vers 12).

Halshugget kunne man derimod være så "heldig" at blive for en række forbrydelser såsom forsætligt manddrab, mord, fosterdrab, blodskam, henlæggelse af nyfødte børn, voldtægt, bigami, tredje gang en mand begik hor (kvinder i samme situation skulle druknes), for røveri, falskmøntneri og forsætlig mordbrand. Dertil kom en række "mindre", lemlæstende straffe såsom udstikning af øjne og afhugning af fingre, ører og hænder, der idømtes for gudsbespottelse, falsk vidnesbyrd og et mindre tyveri første gang.

Kvinden i den ovennævnte kirkerøveri-sag fra Helsingør var kun hæl, så hun

slap med at "miste sin hud ved kag'en og med tyvsmærke i panden mærkes, samt derefter at arbejde i spindehuset resten af sin livstid". Det var også typiske straffe for hor 1. og 2. gang samt prostitution. Hor var dengang en "teknisk" betegnelse for samleje uden for ægteskab.

Kag'en var en pæl, anbragt på en forhøjning gerne på byens torv, nær kirke og rådhus. Det var ligesom for henrettelser vigtigt, at publikum ikke gik glip af noget. Afstraffelsen på kag'en bestod almindeligvis i, at bødlen gav forbryderen det idømte antal slag med piskeriset på dennes nøgne krop. Det var ikke alene en smertefuld straf – offeret mistede ofte i bogstavelig forstand sin hud – det var også en dyb nedværdigelse. Efter en sådan havde man ingen fremtid mere i det lokalsamfund. Endnu værre var det dog at blive brændemærket. Mærkningen

Fig. 6. Heksebrænding i Danmark foregik ved, at heksen blev bundet til en stige, som derefter blev væltet ind i det flammende bål. Still fra Carl Th. Dreyers film "Vredens dag".

hud ved kag'en og den mærkes, samt indehuser resten af også typiske straffe samt prostitution. eknisk" betegnelse gteskab.

anbragt på en for- torv, nær kirke og m for henrettelser ikke gik glip af på kag'en bestod en gav forbryderen med piskeriset på t var ikke alene en eret mistede ofte i sin hud - det var digelse. Efter en en fremtid mere i dnu værre var det erket. Mærkningen

Fig. 7. Hængning var den almindelige vanærende straf for tyveri. Sådanne "galgenfugle" dinglede på galgebakkerne i renæssancens Danmark, indtil de rådne. Hensigten var naturligvis at afskrække folk fra forbrydelse, men folketroen dyrkede ofte galgebakken og de hængte. Således kunne man bruge afhuggede, tørrede forbryderfingre til alskens gode magiske formål.

en stige, som derefter ens dag".

bestod i, at forbryderen fik stemplet en galge eller et hjul på sin pande eller hånd med glødende jern. Så var hans fremtid ikke alene ødelagt lokalt. I visse tilfælde prydede bødlen også kag'en med afskårne fingre og ører til skræk og advarsel.

Endelig idømtes stadig - omend i mindre omfang - middelalderlige straffe (se s. 12) som gabestok, slæbning af tunge sten gennem byen ("bæren sten af by") og offentligt skriftemål for en række mindre forseelser såsom banden og sværgeren,

Fig. 8. På dette stik fra en bog oversat fra tysk i 1797 er en flok kvinder ved at blive kagstrøget for tyveri eller hor. Hvilken holdning har kunstneren mon til straffen?

slagsmål, gadeuorden og fuldskab. Hertil kom i 1700-tallet de nye "populære" strafformer for mindre forseelser: træhesten, som især "opsætsige" fæstebønder fik lov til at ride, og den spanske kappe.

Forsøg med nye straffe

Tvangsarbejde på Bremerholm

Som Jon Olafsson skriver i sine erindringer (se s. 13) begyndte Chr. d. 4. imidlertid at eksperimentere med alternative straffe til tidens mange dødsdomme. De nye signaler "opsendes" i kongeligt brev til lensmændene. Uddrag af forordning efter V. A. Secher: *Corpus Constitutionum Daniæ. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve 1558-1660*, bd. 3, 1887-1918, s. 616 f.

Eksempler på de nye domme, ved hjælp af hvilke Chr. d. 4 skaffede "klienter" til tvangsarbejdet på Bremerholm, findes i afsnittet: "Thi kendes for ret i renæssancens Danmark," s. 39.

Budskab til lensmændene over hele riget om at sende dem, som for ringe tyveri er dømt til galge og gren, over til København i kongens arbejde.

Eftersom vi erfarer, at de, der gribes for et ringe tyveri, tit og ofte dømmes efter strengeste lovbestemmelse og straffes på livet, har vi anset det for godt at formilde lovens strenghed på dette punkt, således at de personer, som gribes i sådant tyveri og ved ordentlig dom og ret efter loven bliver dømt at straffes med galge og gren, skal skånes på deres liv og sendes herover for at arbejde i nogle år, som deres forseelse er til...

Således beder vi dig, at du vil sende disse personer til København sammen med dommen på enhver, for at deres forseelse

deraf kan erfares, og det derefter kan blive forordnet, hvor mange år enhver skal forblive her i sådant arbejde, dog at ingen oversendes, som ikke har fået dom og heller ikke nogen anden som for Guds bespottelse eller sådan anden grov misgerning er dømt fra deres hals.

Christian d. 4.'s tugt- og børnehus

I 1605 oprettede Chr. d. 4 en ny strafinstitution for folk, der var mindre belastede end Bremerholm-forbryderne. Det var et arbejdstugthus. Hensigten var her at samle alle de mange arbejdsløse og tiggere, som de økonomiske konjunkturer, krig og sygdom havde sendt ud på landevejen, men efterhånden kom "Huset" kun til at rumme kvinder og børn. Mellem 1605 og 1649 sad ialt 6000 fattiglemmer og småkriminelle, hovedparten omstrefjende børn, bag institutionens tykke mure og blev - hvis de da ikke døde af de mange epidemier, der plagede "Huset" - opdraget til at blive gode og nyttige samfundsborgere. De skulle lære et erhverv, f. eks. at spinde, så de kunne klare sig, når de blev løsladt - en kombination af resocialisering og statsudbytning af arbejdskraft, der har været meget forskelligt bedømt. I det nedenstående uddrag af Børnehusets reglement kan man få et førstehåndsindtryk af hensigten med huset og livet bag dets mure. I afsnittet "Thi kendes for ret i renæssancens Danmark" (se s. 40) kan man se eksempler på børnehuskvindernes forbrydelser og straffe, og i "Kriminalideologien ca. 1500-1900" (se s. 61 f.) vil baggrunden for ændringerne i straffepraksis blive uddybet. Skulle man have lyst til at se, hvor Børnehuslemmerne opholdt sig, skal man besøge Hellig-

det derefter kan bli-
 nge år enhver skal
 bejde, dog at ingen
 tar fået dom og hel-
 en som for Guds
 n anden grov mis-
 æres hals.

's tugt- og

r. d. 4 en ny straf-
 k, der var mindre
 merholm-forbry-
 arbejdstugthus.
 at samle alle de
 og tiggere, som de
 nkturer, krig og
 lt ud på landeve-
 len kom "Huset"
 kvinder og børn.
) sad ialt 6000 fat-
 riminelle, hoved-
 e børn, bag insti-
 tre og blev - hvis
 de mange epide-
 Huset" - opdraget
 nyttige samfunds-
 ære et erhverv, f.
 e kunne klare sig,
 - en kombination
 og statsudbytning
 har været meget
 I det nedenståen-
 husets reglement
 ehåndsendtryk af
 set og livet bag
 et "Thi kendes for
 Danmark" (se s.
 empler på børne-
 rydelser og straf-
 eologien ca. 1500-
 l baggrunden for
 affepraksis blive
 n have lyst til at
 is-lemmerne op-
 n besøge Hellig-

9. "Den spanske kappe" var en tønde uden bund og med hul til hovedet i den øvre ende. Forbryde-
 ren skulle gå rundt på gaden et bestemt stykke tid til spot og spe. Straffen var således alene
 vanærende - ikke forbundet med smerte. På dette stik fra 1772 af kunstneren Wiedewelt i Holbergs
 "Peders Paars" vises samtidig en af årsagerne til, at man kunne ende i "den spanske kappe".

åndshuset på Strøget i København. Det er den eneste bevarede del af det på Chr. d. 4.'s tid meget omfattende kompleks, der strakte sig helt ud på Gråbrødretorv.

Reglement for Chr. d. 4.'s Børnehus

Uddrag af Fr. Stuckenberg: "Fængselsvæsenet i Danmark 1550-1741", 1893, s. 63 ff. Tallene henviser til de originale paragraffer. Reglementet er fra 1621.

3. Fogden skal have tilsyn med alle, som er beskæftiget i Tugt- og Børnehuset, høj og lav – ingen undtaget, at enhver føjer sig til rette tid og er flittig, som det sig bør.
9. Præsten skal altid være til stede derinde, således at ingen kan forarge med sit levned og sin påvirkning. Han skal formane til guds frygt, fromhed, flid og troskab. Han skal hver søndag kl. 7 præcis prædike i Børnehuset og kl. 9 i Tugthuset, om onsdagen og lørdagen skal han undervise alle i deres børnelærdom (det er bibelhistorie og katekismus), den ene efter den anden, dog således at de ikke holdes fra deres arbejde over en halv time eller deromkring. De andre dage om ugen skal han undervise børnene efter tur i skrivning, læsning og almindelig regning ligeledes i en halv times tid, og han kan tage en eller to til hjælp af dem, der er i Børnehuset, som kan læse og skrive...
11. Bartskeereren skal hver morgen kl. 6, samt når det er nødvendigt, besøge huset og kurere de syge, som det beordres ham af lægen... Denne læge skal også besøge de syge og ordne alt, der er nødvendigt, således også tage vare på, at alle får den mad, de skal have. Også de raske skal bartskeereren efter lægens anvisning sørge for med hensyn til klipning, vaskning og badning nogle gange om måneden..., og fogden skal sørge for..., at der ikke lægges for mange ind på et værelse.
13. Skriveren skal føre regnskab med al hør, hamp, blår, spundet som uspundet, og han skal også levere det til væveren og få det tilbage fra ham igen... Dog skal fogden have indseende med, at enhver gør sit tal (en slags akkord) eller også straffes enten med nedsættelse af madration eller på kroppen, hvis deres ladhed sådant forårsager (dvs. at tallet ikke nås)...
19. Fogden skal flittigt have indseende med, at maden er god og således tilberedt, som det sig bør og i rette tid og mængde, og at de syge får fersk mad og sådant, som det er blevet befaleet at give dem, og eftersom der er afsat en vis portion til hver person, og dog nogle – fordi de er ældre – behøver mere, andre mindre, da skal han have indseende med, at enhver får efter behov... og fremfor alt, at børnene ikke tvinges til at drikke vand... Og alle de, der har deres kost i Børne- og Tugthuset, må alle lade sig nøje med det øl, børnene drikker..., og endelig skal fogden have opsyn med, at alle brøndene i husene og gårdene altid lukkes i lås straks efter, at de er brugt, så at børnene ikke skal få lejlighed til at drikke af dem.
21. Mestrene, mændene og kvinderne skal være til stede fra 5 til 10 formiddag og fra 12 til 5 eftermiddag...
22. Hver time nogen mester, mand eller kvinde forsømmer..., skal antegnes, og med mindre de med Carl Tidsens "certifikat" beviser at have været syg eller haft anden forhindring, som det ikke var muligt at forbigå, således som det også skal stå i certifikatet, da skal de for hver time trækkes 6 danske skilling.
23. Hver persons arbejde skal også efterses og mærkes om aftenen. Såfremt de udførte arbejder ikke er tilstrækkelige,

el - det eneste i riget - rimod en vis begrænsning i kampen imod prosti-

ende del af lemmene af købstæderne fik ved huset fra tid til anden i fattigste del af det rigt - men da det for sig om lidt over 100 børn talten eksisterede, kan have været overvæl-

lten utvivlsomt en ikke ydning ved, at fattige så, at deres børn sendestræbte sig kraftigere, end de ellers ville

Idens syn på fængdshuse

Danske oplysningsnærks og Norges azin", bind 8, 1764.

arbejdshuses oprettelse for en stat? Hvorl yses og holdes bestan- ellers ikke vil arbejde nogen nytte, skønt de andre delige folk til henhører løsgængere, de betlere, som kun eri, fordi de ikke gider re, som kun nærer sig dre ugudeligheder. Til esker er jo slige huses ødne i staten, som vis- er i et hus, hvor man humskhed, som ellers øjne og kun forårsæ- det ganske hus. Thi i es slige folk fra videre folk til besvær og hol- orved de på nogen

måde kan blive nyttige for staten i stedet for at være den til skade.

I fængslets skygge Fra varetægt til tugthus

Danmarks første fængsler var kun varetægtsarrester, hvor den anholdte opholdt sig før og under sin sagsbehandling. I middelalderen og renæssancen brugte man oftest borgtårne og rådhuskældre som varetægtsfængsler. Enkelte steder - som i Odense - fandtes et lille selvstændigt fangehus inde i rådhusets gård. Det kaldtes - af uransagelige grunde - "Gøges hat", og det syntes slet ikke at have haft vinduer, for da murermesteren i 1566 skulle udbedre et hul i "hatten", måtte han have lys til at arbejde ved. I andre tilfælde blev arrestanten anbragt "privat" enten hos den, der havde rejst anklage mod ham, eller hos den lokale bøddel.

Chr. d. 4.'s eksperimenter med de nye strafformer: tvangsarbejde på Bremerholm og vævearbejde i Børne- og Tugthuset (se s. 22 ff.) indledte imidlertid en ny æra, der efterhånden skulle føre til oprettelsen af egentlige fængsler, hvor indespærringen var selve straffen. Således blev Chr. 4.'s Børnehus, da det gik fallit i 1650, videreført i Københavns børnehus ude på Christianshavn. Her skabtes efterhånden Danmarks største fængsel, idet børnehuset fra 1740 kom til at fungere som tugthus for hele Sjælland. Børnehuset, der hidtil havde fortsat som et "Spindehus", i hvilket man producerede tekstiler, blev nu til et "raspehus", dvs. et sted, hvor de indsatte, nu voksne fanger, skulle sidde og file farvetræ til et pulver, som man dengang brugte til farvning af tøj. Det var et hårdt og sundhedsfarligt arbejde, og denne straf tilfaldt da også, som det står i datidens forordning kun "*de stærkeste fanger*". Omtrent samtidig med denne omdannelse af det gamle Børnehus, oprettede man tugthuse i Stege,

Viborg og Odense. Tugthusstraf, der bestod i strafarbejde under indespærring, idømte man kvinder, "*indfangne tiggere*" og de mænd, som loven ikke takserede til "*slaveri*".

Slaveri var en udbygning af Chr. d. 4.'s forsøg med tvangsarbejde på Bremerholm, og det var i 1700-tallet den mest almindelige frihedsstraf for "*grovere mandlige forbrydere*". Slaveri kunne idømmes helt op til livstid. De fleste slaver blev indsat i Stokhuset i København (om forholdene i dette se s. 35.), men efterhånden blev de også beskæftiget med alle slags offentlige arbejder (f. eks. fæstningsbyggeri), eller de blev udlejet til private virksomheder.

I 1790 indførtes - i øvrigt som en udbygning af det store "*Tugt- og Raspehus*" på Christianshavn - en ny frihedsstraf: forbedringshusarbejde. Det var en mildere straf end de andre og skulle nu idømmes tiggere og tyve, der maksimalt havde været dømt to gange tidligere for tyveri.

Tyveri var i 1700- og 1800-tallet den mest pådømte forbrydelse. Et godt indtryk af de forskellige straffe i enevældens Danmark kan man få ved at se på "*tyveparagrafferne*" i den kongelige forordning af 20. februar 1789:

- § 1. Tyveri straffes første gang med tugthusarbejde fra 2 måneder til 2 år.
- § 2. Gribes nogen anden gang i tyveri, da straffes han med rasphusarbejde i fra 3 til 5 år.
- § 3. Stjæler nogen heste eller stort kvæg på marken, gør indbrud, bestjæler skibbrudne folk eller begår andre grove tyverier, da skal den skyldige straffes med at stryges på kagen og arbejde i tugthuset på sin livstid.
- § 5. Skulle nogen, som er blevet dømt efter § 3 eller § 4 befinde sig at stjæle på ny, da skal han kagstryges samt brændemærkes på panden og igen indsættes for livstid til arbejde under streng bevogtning.

§ 6. Børn, som er over 10 år og under 15 år, straffes for førstegangstveri med ris, men sker det oftere, da med tugthusarbejde fra 2 måneder til 2 år.
§ 7. Hælere straffes med tugthusstraf fra 2

måneder til 1 år, hvilken straf skal fordobles, når forseelsen gentages anden gang, men sker det oftere, da straffes forbryderen med at hensesættes til tugthusarbejde for livstid.

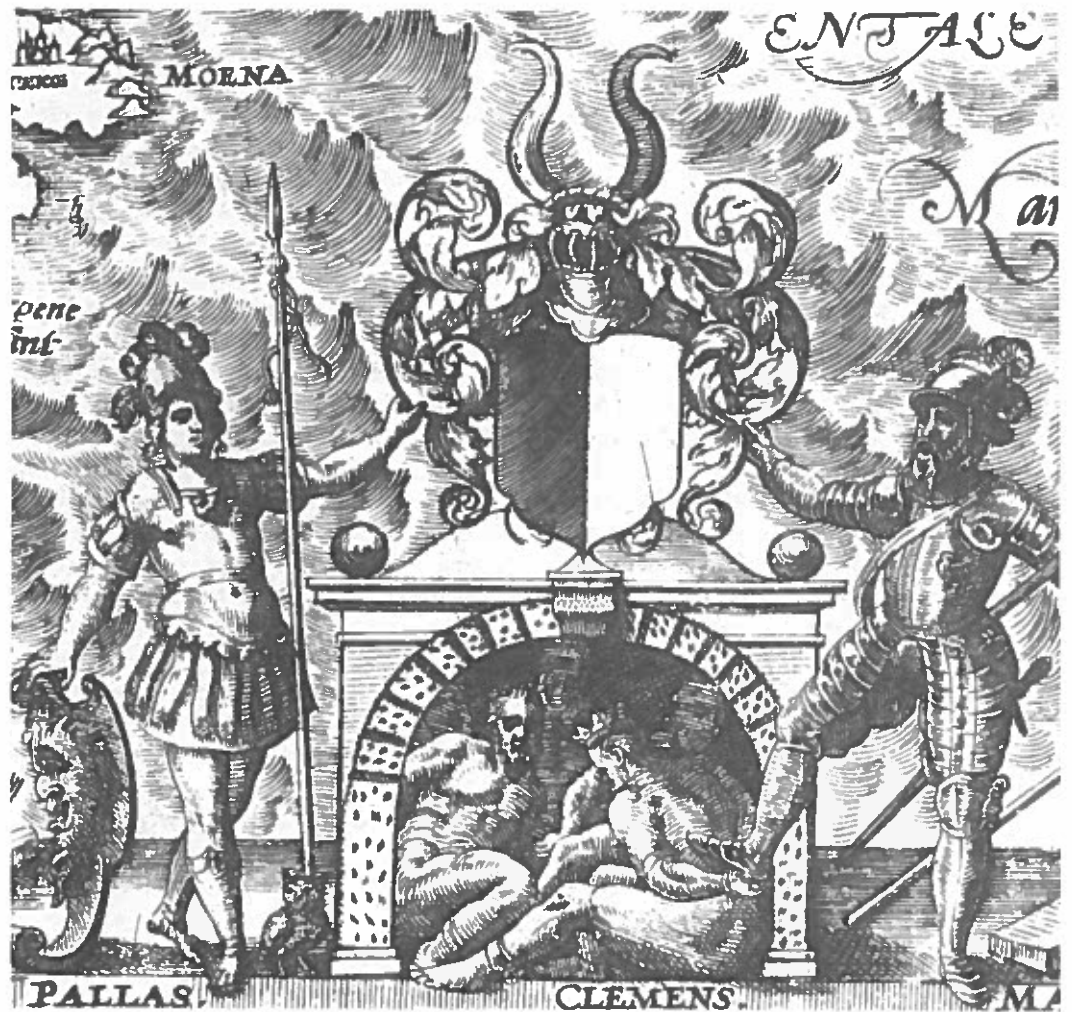

Fig. 10. I begyndelsen blev fængslet kun anvendt som varetægtsarrest. Her er oprøreren, Skipper Klement, og hans mænd blevet kastet i fangehullet, indtil henrettelsen kan finde sted. Kunstneren har åbenbart ikke anet, hvordan han skulle fremstille et fængsel, så det ser nærmest ud som om, man har puttet forbryderne ind i en kamin. Til gengæld har fremstillingen af tidens magtudøvere ikke fået for lidt.

vilken straf skal for-
sen gentages anden
et oftere, da straffes
it hensættes til tugt-
tid.

er oprøreren, Skipper
in finde sted. Kunstne-
'et ser nærmest ud som
'lingen af tidens magt-

“Den store indespærring” og “demokratiets første straffelov”

Anden halvdel af 1800-tallet blev “den store indespærrings tid”, som den franske sociolog Michel Foucault har kaldt den. Den tiltagende kapitalisering øgede i perioden kløften mellem rige og fattige og medførte en kraftig vækst i berigelsesforbrydelserne (se også s. 15). Hertil kom, at myndighedernes voksende “big-brother – watches – you-holdning” førte til en forøgelse af kontrollen med det enkelte individ og til langt flere tiltaler og domfældelser end tidligere i Danmarkshistorien. Et mere effektivt politikorps bidrog nu også til at øge anholdelserne. Om den nærmere samfundsmæssige og ideologiske baggrund for “den store indespærring” kan man læse s. 65. Her skal blot omtales det kolossale fængselsbyggeri, der finder sted i tiden. I 1853 fuldføres Horsens Tugthus, Vridsløselille Statsfængsel står færdigt i 1860, og 1892-95 bygges Vestre Fængsel i København. Det sidstes hovedbygning var 125 m lang, 40 m høj, og rummede 288 enkeltceller og 6 fællesceller. 1915-18 blev det udvidet med nye fløje, der kunne rumme ekstra 166 mandlige og 88 kvindelige fanger. Der var gang i “fangeproduktionen”. Cellesystemet var noget nyt. I de gamle fængsler som f. eks. Tugthuset på Christianshavn havde fangerne – for øvrigt også uden kønsopdeling – boet og arbejdet sammen i store fællessale. Nu indføres en streng isolering af fangerne i eneceller efter det såkaldte philadelfiske princip, opkaldt efter den by i USA, der først realiserede englænderen John Howards ide.

Karakteristisk for tidens tro på systematisering og ikke mindst evolution (udvikling) på alle områder i Darwinsk ånd er endvidere indførelsen af det såkaldte “progressive system” i 1873. Systemet går ud på, at fangen ved flid og

god opførsel kan rykke fra strengere til mildere “straffeklasser” kulminerende med betinget løsladelse. Det er tydeligt, at opdragelses-aspektet her slår igennem. Fængslet bliver organiseret som en skole, og måske har Foucault ikke uret, når han siger, at alle offentlige institutioner: skoler, kaserner, hospitaler herefter fysisk indrettes som fængsler. Disciplin og overvågningssamfundet er skabt. Vi skal alle i fængsel.

I 1849 fik Danmark sin frie forfatning med junigrundloven, og det er interessant at se, om indførelsen af demokratiet har givet sig udslag i den nye straffelov, der bliver indført i 1866. Det har det. Men ikke så radikalt, som man måske kunne forvente. Dels er der stor “konservatisme” i straffelove, hvor man har svært ved at slippe arven fra fortiden. Dels har vi netop i 1866 fået den nye “reviderede grundlov”, og det sejrende godsejerstyres reaktionære fingeraftryk ses tydeligt overalt i lovgivning og administration. Lovens strengeste straf er stadig livsstraf, der fuldbyrdes offentlig med økse. Der var heldigvis ikke mange af den slags “happenings” mere, og den folkelige og politiske opinion mod disse “statslige mord” blev stadig stærkere. Loven af 1866 opererede også stadig med idømmelse af tugthusarbejde, nu fra 2 til 16 år. Det sidste var normalt den strengeste fængselsstraf og trods alt en formildelse i forhold til den tidligere bogstavelige livstidsstraf. Forbedringshusets straffarbejde kunne man “nyde” fra 8 måneder til 6 år. Men så nævnes for første gang egentlig fængselsstraf. Her skelne- de man mellem forskellige former, der havde forskellig forplejning. Fik man simpelt fængsel på fra 2 dage til 2 år kunne man få sin mad udefra og gå i sit eget tøj. Det var en “luksusstraf” forbeholdt pæne mennesker, der havde begået et “fejltrin”. Fik man fængsel på sædvanlig fangekost (fra 2 dage til 6 måneder) måtte man tage til takke med fængslets søbe-

og kålretter. Hvilket dog var at foretrække for fængsel på vand og brød, der havde samme strafamme, men som indebar, at den indsatte kun fik vand og brød samt lidt salt. Han måtte heller ikke ryge. Det var så "hård kost" at længerevarede straffe af denne art kunne afbrydes af "mellemløst" à to dage på almindelig kost. De blev dog naturligvis lagt til den idømte straffetid.

Endelig dukker en gammel straf, der skulle vise sig at have fremtiden for sig, op igen i 1866: Bøder. De lød på fra 1 til 2000 rigsdaler og tilfaldt statskassen.

Fig. 11. Fremstillingen af Struensees fængselsforhold i kastelet er mere realistisk end fig. 10's fængselsbillede, s. 28.

Fig. 12. Lænkningsmetoden af farlige forbrydere ændrede sig stort set ikke de næste 100 år, hvad dette billede viser. Her har en vægter indvilget i at lade sig fotografere i de hånd- og fodlænker, som morderen Rasmus Mørke bar i Hobro arrest 1880-81, mens han ventede på at blive henrettet.

Fig. 13. Helt frem i 1920'ernes Danmark så en fængselscelle sådan ud. Fotoet er taget i kvindefængslet på Christianshavn, der erstattede det gamle Tugt-, Rasp- og Forbedringshus på stedet. Fotoet er taget umiddelbart før kvindefængslet blev nedrevet i 1928.

Fig. 14, nedenfor. På loftet i det christianshavnske kvindefængsel var dog indrettet enkelte celler som disse til fanger med børn. Billedet er imidlertid et "opstillet" propaganda-billede optaget af fængselsvæsnet i 1909. Kvinden med ryggen til er en fangevogter, der inspicerer fangens håndarbejde. Sammenlign forholdene i Chr. d. 4.'s gamle Tugt- og Børnehus, s. 24.

*stoden af farlige forbry-
set ikke de næste 100 år,
r. Her har en vægter ind-
to grafere i de hånd- og
ren Rasmus Mørke bar i
mens han ventede på at*